

‘सत्य हरिश्चन्द्रनाटक’मां राजकीय स्थिति

डॉ. अमृतलाल वी. देसाई

व्याख्याता,

महिला आर्ट्स कोलेज, मोतीपुरा, हिंमतनगर

राजा:

प्राचीन भारतीय राजतांत्रिक शासनमां राजानुं सर्वोच्च स्थान हतुं. शासननी सङ्गता राजाना बल अने योज्यता उपर आधारित हती. समाजमां बल अने योज्यता उपर आधारित हती. समाजमां शांति अने व्यवस्थानी स्थापना माटे, लोकमर्यादाना रक्षणार्थे तथा धर्मस्थापनाना हेतुथी राजनीतिओचे राजानी अनिवार्यता दर्शावी छे. लीष्मनो अेवो मत छे के ‘राजाना लयने कारणे ज प्रत्येक प्राणी स्वधर्मनुं पालन कर छे.’

राज्यना सात अंगोमां राजा मूल प्रकृति छे. कौटिल्य राज्यना सात मुख्य तत्वो माने छे. स्वामी (राजा), अमात्य, जनपद, दुर्ग, दंड, सेना अन मित्र. समग्र राज्यनुं संयालन तेना हाथमां हतुं. राज्यमां ऋषि मुनियोनुं स्थान सन्माननीय हतुं. राजा तेमनी आज्ञामारहेतो. राजा तपोवनोनुं रक्षण करतो स्मशानमांथी आवती अडधी आवक ज राजा पोते स्वीकारतो तथा जाहेर संस्था के मंदिर उद्यान वगैरे पर तेनो ज हक्क गणातो. राज्यमां कोर्णनुं अकाणे अवसान थतां तेमां राजानो दोष मनातो. ‘सत्यहरिश्चन्द्र’मां लंबस्तनी पोतानी पुत्री अनंगलेभानुं अकाणे मृत्यु थतां राजाने दोषित बतावे छे.

राजा वृद्ध थतां तेना ज्येष्ठ पुत्रने राज्यनो उत्तराधिकारी स्वीकारी तेनो राज्याभिषेक करवामां आवतो. कोर्ण कारणवशात उत्तराधिकारीने राज्यप्राप्त न थाय तो बलपूर्वक राज्य भूंयवी लेवामां आवतुं हतुं. राज्याभिषेक समये नगरनी शोभा दर्शनीय हती. ऋषि मुनियो पुरोहितो द्वारा पवित्रनदीओ जल द्वारा अभिषेक तथा पवित्र मंत्रोच्यार द्वारा राज्यभिषेक करवामां आवतो.

सभा:

सभानुं राज्यशासनमां सविशेष महत्व छे. बधा ज कायदा सभामां बेसीने घडवामां आवता हता. तथा राजकीय नीतिनुं निर्धारण थतुं हतुं. राजा सभामां हाजर थाय त्यारे बधा सदस्यो संगीतथी राजानुं स्वागत करता हता.

સિંહાસન:

રાજાના આસનને સિંહાસન સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. આ સિંહાસનો પર સિંહની આકૃતિ દોરવામાં આવતી. આ સિંહાસનો તથા મણિજડિત હતા. રાજા મણિજડિત તથા સુવર્ણનો મુગટ પહેરતા હતા.

અમાત્ય:

અર્થશાસ્ત્રમાં કૌટિલ્યે રાજ્યના સાત અંગો ગણાવ્યાં છે. તેમાં રાજા પછી અમાત્ય રાજ્યનું બીજું મહત્વનું અંગ છે. રાજકાર્ય સહાયક વગર એકલું ચક્ર ચાલતું નથી. આથી રાજાએ સહાયક મંત્રીઓની નિયુક્ત કરી તેની સલાહ લઈને રાજ્યનું બધું કાર્ય કરતો. મનુએ પણ વિશાળ રાજ્યનું સંચાલન એકલે હાથે સંભવિત નથી. તેથી સહાયતા માટે મંત્રીઓની નિમણૂક અંગે કહ્યું હતું કે, ‘રાજાએ વંશપરંપરાગત સેવા કરનાર, શાસ્ત્રને જાણનાર શૂરવીર, લક્ષ્યભેદી અને ઉત્તમ કુળની સાત કે આઠ મંત્રીઓ કસોટી કરીને નિમવા.’

હરિશ્ચન્દ્રને સુવર્ણમુદ્રા આપવામાં વિલંબ થાય છે ત્યારે કુલપતિને રાજાનો અમાત્ય વસુભૂતિ પોતાને રાખવાનું કહે છે. આમ, અમાત્યો પોતાના સ્વામી(રાજા)ને માટે પોતાની જાતને બીજાને ત્યાં મૂકવા તૈયાર થઈ જતા. આમ, તે રાજાના દુઃખને ક્ષણભર પણ સહન કરી શકતા ન હતા. દુઃખને દૂર કરવામાં પોતાનું સર્વસ્વ ત્યજી દેવા તે તૈયાર રહેતા હતા.

ન્યાય:

કૌટિલ્ય જણાવે છે કે, ન્યાયપૂર્વક પ્રજાનું રક્ષણ કરવું રાજાનો ધર્મ છે. જેના આચરણથી તે રાજા સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે. જે રાજા ધર્મ, વ્યવહાર, ચરિત્ર અને ન્યાય અનુસાર પ્રજાનું પાલન કરે છે તે ચારેબાજુ સમુદ્રથી ઘેરાયેલી આ પૃથ્વીનું શાસન કરવામાં સમર્થ છે. યોગ્ય રીતે કરેલ ન્યાય રાજાને પ્રજામાં પ્રિય બનાવે છે અને અનુચિત નીતિથી કરેલ ન્યાય અપ્રિય બનાવે છે. તેથી રાજાએ ન્યાયોચિત દંડ આપવો એજ રાજાનો ધર્મ હતો. ન્યાય માટે ન્યાયાલયોની વ્યવસ્થા હતી. અપરાધી વ્યક્તિને રાજા દંડ કરતો. માંત્રિક દ્વારા અનંગભાને જીવિત કરવામાં આવતાં માંત્રિક શિક્ષા કરવા માટે રાજાને પ્રમાણરૂપ માને છે. રાજા સત્યનું આચરણ કરતા સત્ય માટે ગમે તેવો ભોગ આપવો પડે તો પણ તેઓ તૈયાર રહેતા.

દૂત:

રાજાનો સંદેશો લઈ જનાર વ્યક્તિને દૂત તરીકે ઓળખવામાં આવતો. તે રાજાનો સંદેશો અન્ય રાજાઓની પાસે પહોંચાડતો હતો. કૌટિલ્ય કહે છે કે, ‘દૂત રાજાઓના મુખ સમાન હોય છે.’ મનુ કહે છે કે, ‘સર્વશાસ્ત્રોનો જાણકાર હાવભાવ અને ચેષ્ટાઓ સમજનાર પવિત્ર ચતુર અને કુલીન માણસને દૂત તરીકે નીમવો.’

ધાર્મિક સ્થિતિ

ધર્મ શબ્દ ધૃ ધાતુ 'ધૃ' ઉપરથી બન્યો છે. જે ધારણ કરે કે ટકાવી રાખે તે ધર્મ. મહાભારતમાં પણ કહ્યું છે કે, 'ધારણાત્ ધર્મમિત્યુમાહુ ધર્મો ધારયતે પ્રજાઃ' ધર્મ-ભારતીય સમાજના પ્રાણ સ્વરૂપ છે. જેમ ઉષ્ણતા વગરનો અગ્નિ સમાન પુરવાર થાય છે તેમ ધર્મ વગર સમાજની કોઈ સત્તા નથી. કુલધર્મ જાતિધર્મ તથા વેશધર્માદિ તેની સીમાઓ છે. ધર્મનું માનવજીવનમાં અદકું મહત્વ છે.

ધર્મ દ્વારા જ અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ થાય છે. સત્યનું પાલન ન્યાયની રક્ષા, શરણાગતની રક્ષા, ગુરુનું સન્માન, વિદ્યાનું પરિગ્રહણ, વચનની રક્ષા, વગેરે ધર્મ જ બતાવે છે. તત્કાલીન સમયમાં હિંદુ, શૈવ, બૌદ્ધ અને જૈન વગેરે ધર્મો પાળનારા લોકો હતા.

તપસ્વી:

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તપસ્વીઓ પ્રત્યે લોકો માન-સન્માનની ભાવના રાખતા. તપસ્વી લોકો તપોવનમાં વલ્કલ વસ્ત્રો ધોરણ કરી તપોવનમાં તપ કરતા હતા. તેઓ ફળાહાર તેમજ કંદમૂળનો આહાર કરતા હતા. તેમનું જીવન સાધારણ હતું. રાજાઓ પણ તપસ્વીઓ પ્રત્યે આદરની લાગણી રાખતા. તપસ્વી માણસો નગરની વાસીઓના ભારે ભીડવાળી નગરભૂમિમાં આવતા નહીં.

ઉપાસના:

ધાર્મિક કાર્યોમાં ઉપાસનાનું વિશેષ મહત્વ છે. લોકો ઈષ્ટપ્રાપ્તિ માટે દેવ-દેવીઓની પૂજા ઉપાસના કરતા હતા. સૂર્ય, ભવાની(પાર્વતી), રુદ્ર, રુદ્રાણી, કાલિકા, શિવ વગેરેની ઉપાસના કરતા હતા.

દેવતા:

તત્કાલીન સમાજમાં શિવ, રુદ્ર, વૈશ્વાનર, કુલદેવતા, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર(જાંભારી), વિષ્ણુ, રુદ્રાણી, કાલિકા, ચંડિકા વગેરે દેવ-દેવીઓનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત જૈનધર્મમાં નાભિપુત્ર ઋષભદેવ વગેરે દેવોનો ઉલ્લેખ થયેલ જોવા મળે છે. કવિશ્રી રામચન્દ્ર જૈન હોવાથી પ્રસ્તુત નાટકમાં નાભિપુત્રનું નાન્દીમાં સ્તવન કરે છે.

યજ્ઞ અને સંધ્યાવંદન:

પ્રાતઃ મધ્યાહન અને સાયં સંધ્યાવંદન વગેરે નિત્યક્રિયાઓ કરવામાં આવતી. સ્નાન કર્યા પછી આ સંધ્યાવંદન વિધિ કરવામાં આવતી. યજ્ઞનું પાલન તે સમયે વિશેષ મહત્વ હતું. તપસ્વી મુનિઓ યજ્ઞમાં દર્ભ, સમિધ, નલ, જવ, ઘી, વગેરેનો હોમ કરતા હતા. મધ્યાહન કાળે તેઓ સ્નાન સંધ્યા વિધિ વગેરે કરતા હતા.

નૈતિક સ્થિતિ:

માનવજીવન માટે અતિ મહત્વનું અંગ નૈતિક વ્યવહાર છે. પોતાની જાતપ્રત્યે, કુટુંબ પ્રત્યે જ્ઞાતિપ્રત્યે તથા રાષ્ટ્ર પ્રત્યે તથા દરેક માનવો પ્રત્યે ઉમદા કર્તવ્યો કરવાના હોય છે અને આવા કર્તવ્યો નૈતિક ઉપદેશ દ્વારાનું પાલન કરીને કરી શકાય છે. આ બાબતે વૃદ્ધોનું સાહચર્ય નૈતિક-આચાર વિચાર જાણવામાં મદદરૂપ થાય છે.

‘સત્યહરિશ્ચન્દ્ર’માં સત્યને કારણે હરિશ્ચન્દ્રે રાજ્ય, પત્ની, પુત્ર અને સ્વનું વેચાણ વિના સંકોચે કર્યું. પતિવ્રતા સુતારા રાજાની સાથે વનમાં જાય છે. પુત્ર રોહિતાશ્વ પણ કુલપતિને પોતાના લઈ પિતાને છોડ દેવાનું કહે છે. જે તેનો પિતૃપ્રેમ બતાવે છે.

ઉપદેશ:

મહાપુરુષોએ સજ્જનોનો માર્ગ અપનાવવાનું અને દુર્જનના માર્ગને છોડવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. ‘સત્યહરિશ્ચન્દ્ર’માં કહ્યું છે કે, ‘ઉચિત અને અનુચિત વ્યવહારમાં થી જ ગૌરવ કે લાઘવ મળે છે.’ આમ, અનેક વિદ્વાનોએ ઉપદેશ આપી નૈતિક સ્તરને સુદૃઢ બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા છે.